

MADÁCH-REVIZIÓ.

AMIÓTA Erdélyi János kimondotta, hogy «Az ember tragédiája elhibázott cím, e helyett: *Az ördög komédiája*», a mű sokféle megítélésben részesült. *Prohászka Ottokár* szerint «igazán bensőséges vallásos lelkekre Madách tragédiája kínos benyomást tesz, mint akik imádás helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontárságot, nagy teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög túrhetetlen pökhendiségét érzik ki s elzarándokolnak az ilyen földről Dante poklába, hogy áhítatot és kegyeletet tanuljanak.» Ezzel szemben áll a következő három vélemény. *Kapi Béla* szerint «Az ember tragédiája az igazi keresztény élet dicsőítő éneke! *Az ember tragédiája* az igazi istenfélelem apológiája.» *Ravasz László*: «Pesszimista tehát Madách? Az, mint Pál, Szent Ágoston, Kempis, Luther, Calvin, mindenki, aki az Isten nélkül való életet abszolút rossznak látja s az Istennel való életet az egyedül jónak». *Pauler Ákos*: «Madách hívő ember volt, kinek szemében a világtörténelem kezdete és vége Isten. Történelmünk lényege, hogy elszakadunk tőle, hogy aztán szenvedéseink keresztül visszatérjünk hozzá». Ide sorakozik *Kármán Mór* magyarázata is, aki a műben theodicaeát lát s még régebben *Szász Károlyé*, aki a vallásos magyarázatot keresőkkel a lényegben megegyezik. Ezekről a magyarázatoktól távol állanak *Palágyi Menyhért*, *Alexander Bernát* és *Voinovich Géza*, akik a tragédiát nem látják vallásos megoldású műnek. *Palágyi* szerint, a költő «e műben tudatosan egész élettörténetét foglalta össze a maga sajátos, önalkotta költői módszerével», tehát különösképen a maga egyéni életének világtörténeti illusztrációját rajzolta meg. *Alexander* a mű értelmét Ádámnak a világűrben mondott e keserű vigaszában véli megtalálni: «*S az ember célja a küzdés maga*», Később egyenesen tagadja, hogy a műben Istenről szó volna: «A mitikus jelenetekben sem Isten szólal meg, hanem Isten papja, vatesa: a költő». Hogy ezt *Alexander* mikép képzei, nem világosítja meg ez a magyarázat: «Nem Isten szerepét arrogálja magának, de isteni ihlet inspirálja». «Az ember tragédiája filozófiai, nem vallási mű, amint azt minden igazi filozófiai és vallásos lélek első pillanatra látja. Kérdi, minden vallásos beállítástól függetlenül, mi az emberi élet sorsa, jelentése, értelme, ha a történet tükrében nézzük?» (Ethika Tud. Gyűjt.) *Voinovich Géza* Madách-könyve alapján véve *Alexander* felfogásához csatlakozik. Szerinte «Az ember tragédiájának tartalmát nem foglalhatni össze egyetlen eszmében, úgyszólván egy mondatban; alapeszméje a gondolatok egész sorából van összetéve, melyek magukban is jelentősek, de csak összefogózza adják a mű egész értelmét.» «Rövidre fogva, azt tanítja: hogy az ember és az emberiség élete szakadatlan küzdelem, melyre ereje s a hivatás szava ösztönzi; jutalma az emberiségre nézve a haladás, az egyes küzdő emberre pedig a szerelmi és családi boldogság s önérzete. Az egyéni szűk élet beletorkollik az emberiség életébe, a véges ember a végtelenség részesévé válik, a teremtés folytatójává, aki égi szikrát hord magában; kiapadhatatlan bizalom benső hangja ösztönzi előre, mely az égi kegyelem s a halhatatlanság remé-

nyével biztatja.» De megelégedhetünk-e az emberiség egész történetének, egész öntudatának magaslatáról vizsgálódó műnek ily sovány alapeszméjével? S mi ebben az ember tragédiája? Voinovich magyarázata abban is rokon Alexanderével, hogy nem is vallásos problémájú és megoldású művet vél könyvében elemezni. Világosan kitetszik ez, midőn a vallástalanság vádjával szemben csak így tudja Madáchot megvédelmezni: «De lehet-e a költőt vallástalannak nevezni, amiért hite kétségekkel vegyült, ami költői s ingadozott, mint a legtöbb emberé: mikor végül hősét mégis az Úr trónjához vezérli s a vallás igéivel emeli föl? Valóban, Madách nem volt vallástalan; költeményeiben lelkének rezgő iránytűje többször fordult e sarkpont felé s kivált fő munkáját erős vallásos érzés hatja át. S mindez nem pusztán költői megoldás. *Tépelődött a hit titkain s ennek nyoma van nagy művében.*»

Sok kritikában van része a mű szerkezetének, jellemeinek, egész költőiségének. «Alakjai, amidőn jellemzésre szolgáló dolgokat mondanak, néha azokra a primitív képekre emlékeztetnek bennünket, melyeken az alakot és körülményeit nem a kép ismerteti, hanem az alak szájából kilógó, teleírt cédula.» (Alexander.) «A londoni élet egészen szétfolyik, semmi művészi egység sincs benne, csak versbeszedett, elkéseredett s mégis prózai kritikája korunknak.» (Alexander.) «Madách csak kimondja a haladás megváltó szavát, de szemléltetni az egyes színekben nem tudja.» (Voinovich.) «Rendszeres bölcselmi képzettséget nem találni nála; műveltsége e részben szakadozott s a dilettantizmus jellegét viseli magán, bár maga kétségkívül bölcselkedő fej.» (Voinovich.) «Ez a két szín [az utolsó két történelmi szín] így együtt, egymás tőzsomszédságában meg nem állhat. Ime ez az a belső ellentmondás, melyet minden jóérzékű olvasó a tragédia végén, ha csak ösztönszerűen is megsejt.» (Palágyi.) «Ádám: Csak az a vég! csak azt tudnám felelni! Önkénytelenül a mi esztétikai ítéletünknek ad kifejezést.» (Palágyi.)

Egy kötetten keresztül folytathatnám a mű értelmére és értékére vonatkozó ellentétes véleményeket. *És biztos alapon történhetik-e az esztétikai ítélezések, midőn a mű értelmezése ingatag alapon áll?* Természetes az is, hogy minden költői művet eredetiben s nem fordításból kell megítélni, kérдем tehát, hogyha nálunk a legellentétebb vélemények megférnek egymás mellett, vajjon elvárhatjuk-e a külföldtől, hogy a fordítások révén megértse és nagyra értékelje Madách remekét? Részletes magyarázóink Kármánt kivéve Madách művében sok ellentmondást, homályt, érthetlenséget vélnek megállapíthatni, ezeket kiki a maga filozófiájával hidalja át s a mű értelmét illetően más-más eredményre jut. Nem vitatkoznak, csak ahol megegyeznek, hivatkoznak egymásra. De vajjon nem döböntette-e meg őket az, hogy valóban gyermeki tévedéseket, ellentmondásokat látnak a műben, melyek sehogyan sem illenek Madách nagyságához? Meggondolandó s óvatosságra inthette volna a magyarázókat az is, hogy Madách egy év alatt írta meg művét s ezért az egységes koncepció szempontjából más megítélés alá esik, mint Goethe Faustja, mely egy hosszú élet több tervének és hangulatának nyomait mutatja, azonfölül, hogy a költő egyet-mást el is rejtett benne (hineingeheimnist). «Habent sua fata libelli», de Az ember tragédiájának egyenesen tragédiája van: a megnemértés tragédiája. Pedig Madách több joggal mondhatta volna művéről, mint Nietzsche a Zarathustrának első fogadtatása után: az ember a napnál világosabban írhat, mégsem érti meg senki sem! Arany inkább a mű esztétikai értékével foglalkozott, Gyulai Pál, kora íróinak legnagyobb megértője pedig Madách összes műveit kiadta, a tragédia értelméről azonban sohasem nyilatkozott Szász

Károly egészben véve jól látja a mű tervét, de mások számára nem tudta világgossá tenni, későbbi magyarázók aztán a problémagombolyag végszálát nem találták meg, az egészet összekúszálták, majd darabokra vagdalták.

Minden ellentétes véleménnyel szemben állítom, hogy *Az ember tragédiája* teljesen egységes mű, melynek minden része az egész nagyvonalú koncepcióval teljes összhangban van. A koncepciót, melyet újabban *Kapi, Ravasz, Pauler Ákos* nagy áttekintésben kifejtettek, a részletes elemzés teljesen igazolja.¹ Az alábbiakban a mű főbb problémáit világítjuk meg s megmutatjuk, hogy ezek megoldásával mikép fejlik ki a mű értelme.

A tévedések láncolata ott kezdődik, hogy az újabb részletes magyarázók *Kármán* kivételével fel sem tételezték, hogy a mű mennyei jelenete, bibliai színei egyebek lehetnek, mint egy filozófiai problémákat görgető, modern természettudományi és szociológiai alapon álló költemény cirádái, legjobb esetben kerete, melynek vajmi kevés köze van a mű értelméhez. S miután *Kármán Mór* felhívta a figyelmet arra, hogy itt van a mű kulcsa, — melyet csak Arany kongeniális lelke ismert fel, — még akkor sem ismerték el jelentőségét és maga *Kármán* sem tudta a kulcsot a zárban megforgatni.

Az első félreértés az, hogy az Úr Luciferrel szemben szerződészegést követ el. Két fát ad neki, a tudás és a halhatatlanság fáját, mégsem engedi meg, hogy rendelkezék velük s az első emberpárral a halhatatlanság gyümölcsét megízleltesse. A biblia szerint ugyanis Isten a jó és gonosz tudásának fájától tiltja el Ádámot és Évát, de az örök élet fájának gyümölcséből ehetek, mert halhatatlanoknak voltak teremtve. Csak mikor a tudás fájának gyümölcséből ettek, mondja az Úr: «Mostan annak okáért reá kell gondolnunk, hogy az ő kezeit kinyujtván az élet fájának gyümölcsében ne egyék, hogy mindörökké éljen». (Gen. I. könyve III. 22.) S kiűzve az első emberpárt a paradicsomból «helyezettete Éden kertének bemenetele felől cherubinokat és villogó kétélű fegyvert az élet fája útjának őrizetére.» (III. 24.) *Madách* itt a külső cselekményben eltér a bibliától. Művében az Úr két fát ad Lucifernek, a tudás fáját és az élet fáját, de a bűnbeesés után, miután Ádám és Éva a tudás gyümölcséből evett s Lucifer az élet fájához akarja őket vezetni, következik a cherub közbelépése. Erre azt mondja Alexander: «... az Úr mind a két fát odaadta Lucifernek, mi jogon korlátozza most Lucifer jogát? Ha tétlenül nézte, hogy Lucifer a tudás gyümölcsével csábította az embert, miért avatkozik most be; ha pedig most avatkozott be, ámbár a fa Luciferé, miért nem avatkozott be elébb is? Vagy nem mind a két fa Luciferé, vagy ha az övé, az Úr nem állíthat cherubokat az élet fája elé, amivel visszaveszi Lucifertől, amit előbb aján-dékozott neki». *Voinovich* szerint is «*Madách*nál a tilalom rögtön két fára szól, ami többszörös logikai botlással jár», de — folytatja tovább — «ily apró-cseprő ellenmondáson *Madách* nem akar fönnakadni. A mythos sohasem felel meg a fogalomnak a szó pontosságával, hiszen oly gondolatot ír körül, melynél nem lehet a szöveget a fején találni. Az ilyen leplet nem való merészen megemlíteni, mert esetleg csak üresség tátong alatta.» — Megelégedhetünk-e ezzel a magyarázattal? Próbáljuk inkább a szöveget a fején találni, emeljük meg bátran azt a fátylat!

A mennyei jelenetben azt mondja az Úr:

¹ *Kardeván Károly*: *Az ember tragédiájának magyarázata*, Magyar Köz-művelődés, Gyakorló Főgimnáziumi Egyesület kiadványa, szerkeszti *Waldapfel János*, 1910.

Éden fáí közt
E két sudár fát a kellő középén
Megátkozom, aztán tied legyen.

E szók, igaz, lapidárisan fejezik ki a költő gondolatait, de nincsenek ellentétben a fejleményekkel. A biblia szerint a bűnbeesés ténye az, hogy Ádám és Éva megszegik az Isten parancsát. Madách szerint is így van: az Úr megengedi Lucifernek, hogy az embert bűnre csábítsa s azért engedi át neki a két fát, de nyilván csak azért, hogy bűnre csábítsa. «Tied legyen» — t. i. csábításra. *Madách azt hitte, hogy itt épúgy számíthat mindenki megértésére, mint a görög drámatró, mikor egy ismert mítoszt dolgoz fel.* A két fa Lucifernek nem is kell másra, hiszen a földre utasítva a bűnbeesés után mit is kezdjen velük? Oly formális szerződésről pedig, mint a Faustban, itt szó sincs. Nem ajándékba kapja Lucifer a két fát. A bibliai Isten beláthatatlan bölcsességénél fogva megengedi a megkísértést, de nem ad ki kezéből oly hatalmat, melyet a két fa képvisel. Visszaveheti őket, amikor akarja, *a megváltással a büntetést csökkenteli,* mégis a szó szoros értelmében megtartja szavát, midőn a bűnbeesés tényét megengedi, de egyúttal az ember sorsát nem hagyja Lucifer kezében. S Lucifer egy szóval sem említi, hogy itt szerződésszegés történt volna, sőt valószínűleg maga is tudja, tán reméli is, hogy az élet fájának gyümölcsével hiába kínálja az embert. Hiszen Luciferhez, a halál principiumához oly kevéssé illenék, hogy örök életet adjon. Madách eljárása mégsem volna teljesen érthető, ha arra a kérdésre nem tudnánk felelni: miért tér el akkor a bibliai elbeszéléstől? A feleletet Madách Ádámjának és Évájának alaptermészete adja meg. Ádám lényegénél fogva a tudást szomjúhozza, azért Lucifer a tudás fájával könnyen meg tudja ejteni. Nem így Évát. Az asszonyt Madách olyannak rajzolta, kire a tudás nincs oly csábító erővel, mint a férfira; ez teszi azt, hogy az egész történelmen át szíve tisztaságát, szívében az égi zengzetet jobban meg tudja őrizni. Viszont abban még sem térhetett el Madách a bibliától, hogy az almát Éva szakasztotta le. A költő tehát még egy hatalmas csábító eszközt, az élet fáját is odaadta Lucifernek, mellyel az asszonyt is megejtheti. A tudás almája megöregedést, halált jelent, ettől irtózott volna Madách Évája, ha ott nincs remélt orvossága, az élet, az örök ifjúság almája. Az Úr figyelmezteti őket, ne nyúljanak a két fa gyümölcséhez, mert halállal hálnak, ők azonban inkább hisznek Lucifer okoskodásában: nem haltok meg, mert majd az élet fájának gyümölcséből is esztek. Elfordulnak tehát az Úrtól s ez bűnük. Madách a bibliai elbeszéléshez lényegében hű marad, művészileg pedig az ellentéttel hatalmasan kidomborítja a nő és a férfi jellemét.

Akik félreértették a két fa jelentőségét, természetesen azt hitték, hogy Madách első emberpárja halandónak volt teremtve. «Isten két fát ajándékoz Lucifernek és mind a két fától egyszerre tiltja el az embert, tehát Madách felfogása szerint mindjárt halandónak teremtette Isten az embert.» (Alexander.) Csudálatos dolog, hogy egyes magyarázók a bibliával ellentétes felfogást képesek kikövetkeztetni és számba sem veszik, amit a költő világosan kijelent:

Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcsseit
S halállal hal meg, aki élvezi.

Morvay Győző azon is megakad, hogy az Úr megátkozza a két fát, «mivel akkor a szimbolika szabályai szerint Isten önmaga is, mint a tudás és örök élet

megátkozott volna.» Csakhogy a tudás és élet fája nem szimbólumai az isteni tudásnak és isteni örök életnek, hanem szimbólumai az emberi tudásnak és emberi örök életnek. Az ember, miután megízlelte a tudás fájának gyümölcsét, csak emberi tudást kaphatott, hiszen még az angyalok se tudók, mint Isten, ki egyedül «az erő, tudás, gyönyör egésze», mint az angyalok kara énekl. Az átok pedig azt jelenti, hogy átok lesz azon, ki a két fához nyúl.

Aki föl nem tételezi Madáchról, hogy ábrázolásában a bibliához ragaszkodik s azt közismertnek tartja, akár egy görög drámaíró a mithoszokat, az persze megütődhetik azon : «Hogy mondhatja Éva a harmadik színben, amit nem is sejtethet még : Nekem meg büszkeségem az csupán, Hogy a világnak anyja én leszek» (Alexander). Elkerülhetetlen anachronizmusnak mondja ezt Alexander, pedig nem az. A költő méltán hihette, hogy emlékezni fogunk a bibliai Isten szavaira : «Gyümölcsözzetek és sokasodjatok és töltsétek bé a földet», majd pedig még Kain születése előtt «nevezte vala pedig Ádám az ő feleségét Évának, mivelhogy minden első embernek anyja volna.» A költő ennél többet is biz képezetünkre. Ádámmal azt mondatja az eszkimó Éva előtt : «Ólajem ezt, ki egy Aspasiát tarték karomban?» Tehát Ádám minden nagy szellem alakjában küzdött, Perikles is volt.

Újabb érv volt a mű bibliai szelleme ellen az a félreértés, hogy az első emberpárt nem az Úr űzi ki a paradicsomból, hanem az saját elhatározásából hagyja el. (Alexander, Morvay, Kármán, Voinovich.) Az önként elhagyott paradicsom bizarr gondolatát csak úgy lehet megérteni, ha a félreértések lánczemeit egybekapcsolódásuknál vizsgáljuk meg. A magyarázók ugyanis annyi eltérés megállapítása után a paradicsomon kívüli szín pompás vidékét is természettudományos felfogásúnak tartották, szemben a bibliai «töviset és bogáncskórót» termék földdel, melyet természetlennek, sívárnak képzeltek el. Madách azonban rövid, stilizált jeleneteket ad s az Úr szavaiban : «elhagylak én is, lásd mit érsz magadban», bennfoglaltatik a paradicsomból való kitiltás s Ádám maga mondja «Érzem, hogy Isten, amint elhagyott, üres kézzel *taszítván* a magányba, elhagytam én is». A Föld ifjúsága és vénsége mélyen meg van alapozva a műben. Ádám vele együtt ifjú, vele vénül. Az ifjú Földnek pompásnak kellett lenni s a költő a paradicsomi színben nem élhet a kontraszt hatásával. A maga lábán való megállás így is elég gondot adott Ádámnak, nem hiába mondja új lakóhelyéről : «Megvédem azt a kárttevő vadaktól s kényszerítem nekem teremni».

Kissé részletesen foglalkoztunk a mű probléma-tenetegének szélén taposott kúszó ösvényekkel, de szükségünk volt rá, hogy lássuk, mi okozta a sok félreértést. A tévedések, meg nem értések láncolata elvisz azon jelenetig, melyen a mű értelme sarkallik, a csábítás jelenetéig. Mit akar Lucifer Ádám-tól? Lucifer :

Igen, tán volna egy, *a gondolat,*
Mely öntudatban szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bíznán, hogy válassz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat
S a gondviselettől felmentene.
De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében
S tudás nélkül elfogyni életeddel.
Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben,
Nemes, de terhes önlábunkon állni !

Az újabb részletes magyarázók ezt a sarkpontját a műnek vagy félreértették, vagy alig vették figyelembe. Itt pedig egészen világos, hogy Lucifer a tudással akarja az embert Istentől elfordítani, miben a költő ismét a biblia alapján marad. Lucifer arra akarja rábírní az embert, hogy lökje el magától a gondviselést, álljon meg a maga lábán, önmaga intézze sorsát, ne függjön attól, aki óvja, vezeti, de tudatlanságban hagyja. A tudatlanság az, mi számára a gondviselést szükségessé teszi. Nyúljon a tudás után s felszabadul a gyámkodás alul, mely csak a kiskorúhoz illik, de nem a büszke férfihoz. Az élet küzdelmeiben csak a tudatlannak van szüksége az isteni gondviselésbe vetett hitre.

Ádám, a logikus férfiú beleszédül ezekbe az idegen gondolatokba, míg Éva lelkesedik a *szép új dolgok* hallatára. Lucifer meg akarja előzni az aggodalmat, melyet az Úr fenyegetése keltett, hogy «halállal hal meg, aki élvezi» s a halhatatlanság fájának gyümölcsét is odaigéri :

«Ettől örök ifjú marad kecsed».

Ádám és Éva azonban csak a tudás gyümölcsét ízlelhatték meg s halandókká lettek. Tudást nyernek, de csak véges tudást, annyit se, amennyivel Lucifer rendelkezik, ki szellem ugyan, a Föld erőiből is sokat megfog, de «számúzve minden szellemkapcsolatból» a Föld szellemére sem ismer rá. Pedig ezzel akarja a tudásában csakhamar csalódott emberpárt megvigasztalni, megtartani s az isteni gondviseléshez való visszatérésében megakadályozni. De a Föld szelleme, a természeti erők rejtélyes működése csak még inkább kétségbeesésbe kergetik Ádámot, ki egész lényében megrendülve visszakívánja a paradicsomi boldogságot, a gondviselés emelő kezét :

Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
S tudásom óhajt, oh! de hasztalan.

Évára, ki lényegénél fogva kevesebbet értett meg a természeti erőktől való függésből, csak az a gondolat nehezedik ólcmsúllyal, hogy Isten nélkül elhagyott lesz életük a földön. Ekkor Ádámban egy gondolat villan meg. Mielőtt végleg határozná a kérdésben, hogy megelégszik-e a luciferi tudással, vagy pedig a gondviselésre bízza-e magát s visszatér-a Istenéhez, meg akarja látni az emberiség történetét :

Ifjú keblem forró vágya más :
Jövönkbe vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, miért küzdök, mit szenvedek.
Éva: Hadd lássam én is, e sok újulásban
Nem lankad-é, nem veszít-e bájam.

Lucifer tehát kénytelen Ádámnak és Évának az emberiség történetét megmutatni, hogy mielőtt még ezzel az eszközzel megpróbálkozott, el ne veszítse őket.

S most az a kérdés: híven mutatta-e be Lucifer a történelmet vagy megcsalta-e Ádámot és Évát? Ha megcsalta, mint Erdélyi hitte, akkor csakugyan az ördög komédiáját kellene a műben látni. Alexander szerint Lucifer jóhiszemű ugyan, de nem egészen igaz, «mert az élet bizonyos javait, oldalait Lucifer egyáltalában nem érti.» De hát akkor Ádám mégis hamis kép után kénytelen itélni! Voinovich sem oldja meg a kérdést azzal, hogy Madách nem mala fide

mutatja be a történelmet s idézi egyes magyarázók érveit. A kérdésnek csak egy megoldása lehet, mely maradék nélkül minden ellentmondást felold. *Lucifer úgy mutatja be a világtörténetet, a jövőt, ahogy a gondviselésbe vetett hit nélkül látja az ember:* az ember minden eszméjével elbukik, ugyanazt a kört járja, előbbre nem tud jutni, a végén testileg, lelkiileg tönkremegy. A műben az is kifejezésre jut, hogy Lucifer Madách korán túl — tehát Madáchra nézve a jövő képeiben — csak *a tudás kétes értékű következtetéseit* adja, mit azzal jelképez a költő, hogy Ádám ezekben a jelenetekben nem cselekvő személy, hanem csak néző, szemlélő egén. S ezt Ádám mint Kepler maga is tudja: «Engem vezess te *kétes* szellemőr...» Azért mondja: «Úram, rettentő látások győztek, és nem tudom, mi bennök a való». Ezzel szemben a hívő ember az eszmék bukásában csak egy-egy lépcsőt lát a tökéletesedés felé és a világ végét nem a pesszimizta tudomány kétes értékű következtetéseire szerint fogja elképzelni, hanem az isteni gondviselésbe vetett hittel remélni. Luciferi tudással az embernek kétségbe kellene esnie, mert a gondviselést kizárja a számításból. Nem Isten létéről van itt szó, hiszen Istent jóformán szemtől szemben látta Ádám, hanem Istennek gondviselő kezébe vetett hitről.

Ádám a látományok után csakugyan kétségbe van esve s midőn Lucifer véletlenül az öngyilkosságot hozza szóba, dacolni akar Istennel és le akar ugrani a szikláról, hogy véget vessen magának s magával az emberiségnek. A magyarázók Kármán kivételével megegyeznek abban, hogy Lucifer öngyilkosságba akarja kergetni Ádámot s maga Kármán is megakad Lucifer e szavain: «Segítsetek, ti elemek, az embert nektek szerezni meg!» Pedig ez csak arra vonatkozik, hogy az emberiséget a bűnbeeséssel halandóvá tenni segítsenek. Hiszen Lucifer egyenesen bosszankodva mondja:

Ah! vége, vége, mily badar beszéd!
Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?
Ezért láttál-e néhány ezredévet?

Nem, Lucifer nem törhet most Ádám fizikai halálára, hiszen nem ez az ő győzelmének a próbája, hanem az, hogy a gondviselésbe vetett hitet távol tudja-e tőle tartani. Ő mutatta meg az emberiség történetét s most ő mondani le arról, hogy végigzaklassa benne az embert? Sőt maga mondja, az álomlátás előtt, hogy ha Ádám és Éva kétségbeesik, egy reménysugárral megvigasztalja őket, hogy «csalfa tünemény egész látás...» Lucifer nem is hiheti, hogy Isten megengedi az emberiség megsemmisítését. Mit akar hát Lucifer?

«Küzdést kívánok, diszharmóniát!»

mondja.

Mert kicsoda Lucifer? Magamagát így jellemzi a mennyei jelenetben:

∴.én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,...

Lucifer a tagadás ősi szelleme, ki az Úr birodalmában, mint annak tagadása jelenik meg. Az Úr birodalma az élet, a boldogság, a fény, a remény. Luciferé a lehangolás, az árnyék, a kétség. Az Úr birodalma a bűnbeesés után a földön nem zavartalan, mert Lucifer mindenütt érvényesül. Igaz, hogy az

Úr, mint maga mondja, megsemmisíthetné («Megsemmisíthetnék, de nem teszem»), tehát lehetne élet halál nélkül, boldogság lehangolás nélkül, fény árnyék, remény (hit) kétség nélkül, de beláthatatlan bölcsességénél fogva nem teszi, az ő birodalmának győzelme pedig így is kétségkívül való s Lucifer folyton bukni kényszerül. Mert az életet magát nem győzheti le, ha az élőkön győz is a halál; nem szüntetheti meg a boldogságot, ha az egyes esetekben vége a lehangolás is; a fény árnyék, a remény kétség mellett is örökkévaló. Sikerei tehát vannak Lucifernek, ha egyetemesen győzni nem tud is. Az egyénben az Úr birodalma csak addig áll fenn a maga teljességében, míg az életjelenségek fejlődésük tetőpontjáig értek, míg a hit, remény egészen betöltik az embert; de érzik már Lucifer hatalma, mikor az életjelenségek lassan kihalnak, mikor a boldogságba lehangolás, a reménybe kétség vegyül. Lucifer azonban csak az egyéni győzhet e földön, az emberiség, a boldogság, a remény, a fény legyőzhetetlenek, más-más alakban újra élnek, örökkévalók. Másrészt Lucifer nem is törekszik az Úr birodalmának megsemmisítésére, módja sincs hozzá, mert mint annak tagadása, minden érvényesülése annak létezéséhez van kötve. Nincsen halál élet nélkül, lehangolás boldogság nélkül, árnyék fény nélkül, kétség remény nélkül. Az Úr világa megáll Lucifer világa nélkül, de Lucifer világa megsemmisül az Úr világa nélkül. Nem is törekszik tehát megsemmisítésére, minden igyekezete csak az, hogy az Úr világa ne legyen őnélküle. A mennyei jelenet után, a tudás fájával Lucifer a földi tudás principiumává is lesz, mint ilyen mutatta be a történelem és a jövő képeit.

Mikor Ádám a sziklára lép, nem nyújtja a tervbe vett reménysugarat, mert még nem látja elérkezettnek az időt. Teljesen elszámítja magát, midőn nem sejtí, hogy Éva anyasága mily hatással lesz Ádámra :

Uram, legyőztél. Im porban vagyok,
Nélküled ellened hiába vívok :
Emelj vagy sujts, kitárom keblemet.

S midőn Lucifer Évát az átöröklődő eredeti bűnnel akarja rémíteni, *ez egyenesen a megváltás reményének ad kifejezést:*

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra.

S itt ismét csak csodálkoznunk kell, hogy a magyarázók nem a költő félreérthetetlen szavaiból indulnak ki, hanem merész következtetést vonnak le kétesnek látszó helyből, midőn azt vitatják, hogy Éva nem is álmodott. «Lélektani képtelenség» — mondja Voinovich — «hogy két személy egyet álmodják . . .» De vajjon kevésbé képtelen dolog-e az, hogy valaki az emberiség történetét megálmodja? *Itt azonban bűvös álomról van szó, melyet szellem bocsát az első emberpárra s Lucifer világosan mondja : «Bübáját szállítok reátok s a jövőnek végéig beláttok» s így tovább. Miért nem hisznek a költő világos szavainak? Miért csinálnak új tragédiát a Tragédiából?*

Talán Éva e szavaira alapítják véleményüket :

Mert ami eddig kétséges vala,
Most biztosítva áll már a jövő.

E szerint Éva nem látta volna a jövődőt? Meggondolandó, hogy Ádám a felébredés után maga is lehetőnek tartja a történelem elől való menekülést,

holott látta fájának történetét. Éva azt fejezi ki, hogy ha eddig még kételkedni lehetett a jövőben, most már biztosítva van az emberiség szaporodása, mert anyának érzi magát. S mondja ezt akkor, midőn azt hiszi, hogy Ádám most fog a gondviselés kérdésében dönteni. Egyébként is anyának érezve magát, hogyne felejtene el minden más gondot, midőn Ádámot is az apaság tartja vissza a kétségbeeséstől. Az is bizonyos, hogy Éva még az eszkimó-jelenet hatása alatt áll, midőn így szólítja meg Ádámot :

Ádám, miért lopóztál tőlem el,
Utolsó csókod oly hideg vala,
S gond vagy harag van most is arcodon,
Úgy félek tőled . . .

T. i. Ádám az eszkimó-jelenetben irtózva bontakozott ki Évakarjaiból.

Mikor az Úr megjelenik, Ádám három gyötrő kérdést intéz hozzá : *E szűk határu lét-e mindenem?* Vagyis : a halállal megsemmisül-e az ember? *Megye-e előbbre majdan fajatom?* Halad-e az emberiség? *Van-e jutalma a nemes kebelnek?* A földi szenvedéseket a mennyekben megjutalmazza-e Isten? Az Úr ezekre a kérdésekre pozitív választ nem ad, csak hitet, reményt önt belé. Ezt is aggodalommal fogadták, mert e szerint Madách hite nem teljes és henye, odavetett mondás a «bizva bízzál.» Ámde meggondolandó, hogy a bűnbeesés után és a világtörténelem, vele a kereszténység szemlélete után Ádám az Úrtól többet nem tudhat meg, mint mi Ádámok, akiknek a három gyötrő kérdésre feleletet *a vallásos hit bizonyossága ad meg, de nem a tudás bizonyossága.* Épen keresztény felfogás szerint az ember hite nem volna érdem, ha a tudás bizonyosságára emelkedhetnék, mint az angyalok kara is éneklí. Ádám így is többet tud : ő szemtől szemben látta Istent.

Nézzük most, hogy ez a mű, melyben az ördög elbukik, mennyiben az ember tragédiája? Mely gondolat adta a költőnek a kiinduló pontot s vezette a befejezésig?

Madách végigtekintett az emberiség történetén s úgy látta, hogy minden eszme elbukik ; vizsgálta, hogy milyen lehet a jövője s a tudománytól azt a feleletet kapta, hogy a társadalmi fejlődés a falanszterbe vezet, végül pedig az ember a föld kihülése következtében testileg és lelkileg tönkremegy. Vigaszul maradna a szabad akarat, a halhatatlanság, az erény földöntúli jutalma, a — tudomány azonban ezekről vagy nem szól semmit, vagy csak kételyekkel mardossa az embert. S most felveti a kérdést : ha csak ez a tudásunk, érdemes-e élnünk? Nem kellene-e inkább öngyilkosokká lennünk? Ha Ádám megtudta volna az ő fájának történetét s megismerte volna úgy, amint a vallásos hit nélküli tudás rajzolja meg, nem elemésztette volna önmagát és fáját? Ez a mű kiinduló pontja.

Madách tehát megrajzolja Ádámját, amint a gondviselésbe vetett hitet gögösen elveti magától, belelát a jövőbe úgy, ahogy a gondviselés hite nélkül Madách elképzelte vagy régebben láthatta a történelmet és a jövőt. Ezzel a tudással meg kellene magunkat ölnünk, mondja Madách. De az az érzés, mely a szülői szívet eltölti, az a tudat, hogy az emberiség feltartóztatlanul szaporodik, meggyőzik az embert, hogy mindennek céljának kell lennie s a gondviselés karjaiba vezetik vissza és hitet, nyugalmat, boldogságot öntenek belé.

De a tudást sem vetheti el az ember magától, mert tudás nélkül nincs többé emberi haladás. A tudás, ha elbuktatja is az embert, maga vált ki belőle újra felemelő eszméket. Ha azonban az ember a tudás egész birodalmán végig-

néz, nem tarthatja oly elvnek, mely magában véve elég volna a küzdelemhez, mely a küzdelem céljában megnyugtathatná, — ehhez a gondviselésbe vetett hitre is szüksége van.

Az emberiségnek és az embernek tragédiája ez a mű. Az emberiség tragédiája az, hogy bármely új eszmével keresi is a boldogságot, elbukik. S az embernek, ki mint filozófus nézi végig az emberiség tragédiáját, at udás egész birodalmát, relatív értékét, tragédiája az, hogy a tudásával kétségbe kell esnie, ha nemhitével egészíti ki s tetőzi be.

Még talán a keresztény színt kell megemlítenem, mely botránykő sokak szemében. Ámde ez is az isteni gondviselésbe vetett hit nélküli, luciferi beállításban oly visszaéléseket rajzol, melyeknél súlyosabbakat minden középiskolai katolikus tankönyvben lehet találni. Ezek természetszerűleg az egyház, a vallás igazát nem érintik. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Ádám kritikája nemcsak azoknak fanatizmusát sujtja, akik máglyára hurcolnak, hanem azokét is, akik a máglyára lépnek. A kereszténység pedig a tragédia szerint nem Ádám eszméje, azt felülről kapja, nem is ábrándul ki belőle, hanem csak a lovageszmétől fordul el, melyet époly eltorzultnak lát, mint minden más eszmét az egyes színek végén. «Ádám magába fogadta az isteni félelmet, a szeretetet, a szép iránti fogékonyságot, szóval a végetlen érzetét, *de ettől vezettelve, ezt képviselve már nem Madách tragédiájának hőse,*» mondja Beöthy. A világtörténelmet ezentúl hittel fogja látni, a jövőbe hittel fog tekinteni.

Gondolkodóba ejthet az, hogy a költő a világtörténelemnek és a jövőnek oly képét vetíti a költészet varázserejével az ember lelkébe, melytől vallásos hittel, az isteni gondviselésbe vetett bizalommal maga is elfordul. Vajjon nincsen-e ebben valami fonákság? Költői szempontból bizonyára nincsen, hiszen a költő joga, hogy sötét látományát költőileg feldolgozza. De egyetemes jelentőségük szempontjából sem kifogásolhatók a történeti színek, mert a hit és tudás örökké megújuló harcának örök aggodalmait és örök tragédiáját tárják elénk.

Úgy látom, hogy oly nagyjelentőségű műnek magyarázata, mint amilyen *Az ember tragédiája*, nemcsak az irodalom kérdése, hanem közügy is. A mű betetőzhetné a középiskolai tanítást, fontos nemzetnevelő hivatást tölthetne be mint könyv és mint színpadi darab, — dicsőséget szerethetne nekünk a külföldön. Talán nem bizarr a gondolat, hogy ankétszerűen kellene vele foglalkozni, mint más közüggyel, elfogadott magyarázatát meg kellene iratni, legjobb fordításait bevezetés kíséretében ki kellene adni.

Kardeván Károly.